

contrari: per la seva heterogeneïtat, la qual cosa obliga a trobar les raons ocultes que venicuren els textos per tal d'arribar a una possible interpretació i a línies de força. De fet, el paral·lelisme amb la poesia castellana del moment no seria sobrer ni forassenyat. En el trànsit dels cinquanta als seixanta el debat conceptual i estètic a la poesia castellana confrontà com a valors i principis quasi antagònics establir i defensar si la poesia era més comunicació o coneixement. Darrera de «comunicació» s'amagaven els principis del realisme històric i, per tant, una poesia que mira més fora del jo. Mentre que «coneixement» era el contrari, era la mirada interior i personal que permetia el coneixement i la reflexió sobre l'esfera del jo. La creació i la poesia com un camí d'autoconeixement i recerca del subjecte.

En les 39 poètiques, les dues línies hi són presents. En aquest sentit, la línia de la comunicació és important i molt clarificadora perquè es manifesta en la poesia dels poetes joves i universitaris: la revolta (M. Bauçà, p. 61-62; M. Pedroló, p. 83-84), el compromís (I. Molas, p. 81; E. Torres, p. 92; F. Vallverdú, p. 94-95), que són l'embrió del que serà la poesia realista catalana en aquests anys. Però també Pere Quart, p. 84-86, o Josep Vergés, p. 95. En aquest sentit, la publicació d'aquestes poètiques permet rastrear la reflexió i construcció d'una estètica que està en un punt d'emergència i que es manifestarà, també i entre d'altres espais, a la revista *Poemes*, darrera la qual, novament, hi ha la figura de Joan Colomines. Si darrere el concepte de «comunicació» hi ha els valors de «compromís» i «revolta», darrera les poètiques que podríem relacionar amb «coneixement» retrobem les constants històriques del gènere de la poesia que tant manifesta i defensa el nervi de la intuïció (J. Agelet, p. 59-60), la via d'autoconeixement (J. Argenté, p. 60; Palau i Fabre, p. 82-83; Teixidor, p. 89-90), la necessitat expressiva (J. Carner, p. 67-69), la impossibilitat d'una poètica (J. Brossa, p. 65; C. Maluquer, p. 77-78), la inefabilitat de la poesia (M. Bertran i Oriola, p. 62; Ll. Valeri, p. 93-94; J. B. Xuriguera, p. 98-99), l'afirmació de vida (J. Carbó, p. 65-66; T. Garcés, p. 75; A. Sala-Cornadó, p. 88; J. Triadú, p. 93; M. Villangómez, p. 96-97), l'afirmació nacional (J. Colomines, p. 71; R. Xuriguera, p. 97-98), l'afirmació i l'exhauriment vitals (S. Espriu, p. 73); la investigació expressiva i estilística (J. V. Foix, p. 74; E. Massó, p. 79-80) o la poesia mística, religiosa i de recerca d'absolut (J. Llacuna, p. 75-76; M. Manent, p. 78-79; P. Ribot, p. 86-87). Són, aquestes manifestacions, idees dominants amb matisos complementaris i entrecreuat. El darrer terme, el misteri, la inefabilitat, l'autoconeixement, la llibertat, així com també el necessari control i mesura de la forma i la musicalitat expressiva. Unes poètiques, doncs, en què, treta la proximitat d'assumir un compromís social (per a qui s'escriu?) que apropa i relaciona les veus dels més joves, mostren unes altres veus que assenyalen i deixen oberts els camins de la diferència que configuren un mapa poètic general.

No era altre el projecte que va moure Joan Colomines en el seu treball d'activista i dinamitzador cultural, que en el camp poètic, als inicis, optava per un obert eclecticisme. Tot i que és cert que en la carta a Blai Bonet qüestionava el concepte de «poesia social», tampoc no és menys cert que a la revista *Poemes* (1963-1964) el realisme, com a poesia que emergia, va anar adquirint progressivament una presència rellevant, i que els seus textos poètics i crítics delaten la seva aproximació al realisme. Bé podem dir, com a conclusió, que Joan Colomines més que home d'estètica era home de gènere, és a dir, a favor de la poesia catalana amb totes les seves veus, que és el que millor el legitima i li permet dir, com ja hem esmentat anteriorment, que «Per a mi, servir la poesia ha estat servir Catalunya».

Àlex BROCH

CASANOVA, Eugeni (2016): *Els gitanos catalans de França. Llengua, cultura i itineraris de la gran diàspora*. Lleida / Barcelona: Pagès Editors / Càtedra UNESCO de Diversitat Lingüística i Cultural, 674 p.

El 22 de novembre de 1836, George Borrow, un missioner anglès de la Societat Bíblica, apassionat dels gitanos i la seva parla, va desembarcar a Cadis a la fi d'un accidentat viatge en vaixell des d'Angla-

terra. Tornava després d'un breu parèntesi per prosseguir la seva tasca de proselitisme que l'havia tingut per terres ibèriques des de finals del 1835. Amb ell hi desembarcà el marquès de Santa Coloma, Mariano de la Torre, qui va ser testimoni d'una sorprenent escena: quan varen posar peu en el moll de Cadis, Borrow mirà al voltant, va veure alguns gitanos que hi mandrejaven, va dir alguna cosa que el marquès no pogué entendre i immediatament el britànic es convertí en "une grappe de Gitanos" que se li penjaven al coll, se li enganxaven als genolls, li agafaven les mans i li besaven els peus. És evident que allò que Santa Coloma no va entendre era una frase en caló (Webster 1889: 153, Knapp 1899: 258). De fet, el mateix Borrow explicava, a la seva obra *The Zincali* que, només entrar a Espanya des de Portugal per Extremadura, va trobar-se amb dos gitanos i els va dirigir "una determinada paraula" (*a certain word*) a la qual van respondre, després d'una exclamació de sorpresa, a la manera com el missioner esperava (Borrow 1841, I, 220).

No he pogut estar-me de recordar ni l'anècdota explicada pel marquès de Santa Coloma ni la pròpia narració de Borrow en llegir el fascinant llibre que ha confegit el Dr. Eugeni Casanova a partir del seu treball de camp amb els gitanos d'origen català que viuen a diferents indrets de França, molt més enllà dels límits de la Catalunya del Nord. Una vegada i una altra es repeteixen al llarg del llibre situacions similars a les viscudes per Borrow —és clar que sense tants escarafalls, propis del segle XIX: Casanova s'adreça en *gitano* als zíngars que va trobant en el seu pelegrinatge per terres franceses i aquests acostumen a reaccionar amb una barreja de sorpresa i admiració i a donar-li conversa, convidar-lo a casa i presentar-li altres zíngars. La gran diferència entre l'experiència de Borrow i la de Casanova és que el *gitano* que diuen parlar els zíngars francesos no és caló ni cap altre dialecte romaní, sinó català. Ja era sabut, gràcies a diferents treballs, entre els quals cal situar en primeríssim lloc el de Jean-Paul Escudero (Escudero 2004) que al Rosselló els gitanos tenen com a llengua pròpia el català, un català a més no exactament igual que la variant parlada allà pels no-gitanos. Casanova ha portat la seva enquesta més enllà dels límits lingüístics del rossellonès per evidenciar que, en els seus moviments, causats per raons molt diferents, molts gitanos d'origen català han dut i conserven encara —amb diferents graus de precarietat, però— la llengua catalana com a fort senyal d'identitat.

Que això no fos sabut ni estudiat per part dels àmbits acadèmics pot atribuir-se a una triple invisibilitat que Casanova ha aconseguit trencar: la primera, l'escàs interès que a casa nostra i a l'Estat espanyol en general ha despertat tradicionalment l'estudi del poble gitano des del punt de vista lingüístic; la segona, la coneguda insensibilitat envers la diversitat lingüística per part de molts estudiosos francesos —en dona un excel·lent exemple el propi Casanova en alguns passatges del seu llibre—; la tercera, la pròpia resistència dels gitanos a donar informacions sobre el que ells consideren la seva llengua identitària, ja que la conceben com un instrument de defensa i de protecció enfront de la societat païa. Aquesta llengua de defensa ha estat durant anys el caló, però és evident que a França el català l'ha anat substituint en aquesta funció.

El llibre de Casanova és una obra híbrida, cosa gens sorprenent si atenem a la pròpia formació multidisciplinària de l'autor, que és periodista, llicenciat en Filosofia i doctor en Filologia Catalana. El pols periodístic és visible en la narració àgil, en la descripció de llocs i persones, en la capacitat de fer parlar i explicar-se a les persones entrevistades i en la manera de reflectir les respostes rebudes. Per altra banda, tot el llibre està inundat per l'interès envers les modalitats de llengua catalana que l'autor va trobant en el seu recorregut i que va anotant a cada pas. Però, essent aquest un dels interessos principals de l'autor, no és l'únic: el llibre és també una recopilació d'informacions rellevants sobre la genealogia dels gitanos catalans —un tema que havia estat abordat per altres autors, però que Casanova, amb la seva recerca personal, ha engrandit i millorat considerablement—, sobre la seva gastronomia, la seva música, els seus costums funeraris, els seus rituals de noces, etc. Tant lingüistes com antropòlegs o musicòlegs trobaran aquí on pouar molta informació valuosa.

Aquest caire híbrid, però, pot deixar a cada respectiu especialista una certa sensació d'insatisfacció. Almenys en el terreny que m'afecta, el de la lingüística, la insatisfacció pot venir del fet que, pel que es pot veure, no ens trobem davant d'una transcripció fidel de les converses mantingudes amb els entrevistats, acompanyades de notació fonètica —no necessàriament dels textos íntegres, però sí almenys de

les formes singulars— sinó d'una recreació dels diàlegs, on les formes peculiars són grafiades de manera sovint aproximativa i amb indicacions entre parèntesis d'alguna singularitat fonètica, però no d'una manera sistemàtica. Les intervencions dels parlants han estat doncs passades pel filtre de l'autor, qui ha donat prioritat a oferir un relat entenedor i fins i tot literàriament atractiu sobre la reproducció literal d'allò que han dit els informants. Les indicacions fonètiques són en ocasions imprecises. Per exemple, quan es diu d'El Negre que diu "halant" amb una "aspiració inicial a l'espanyola", ¿s'està fent referència a una fricativa velar sorda [x] o a una fricativa laringal sorda [h]?

En descàrrec de l'autor cal assenyalar que, si hagués volgut concertar una cita amb cada gitano català de França per tal d'entrevistar-lo, gravadora en mà, i sotmetre'l a un interrogatori sobre qüestions lingüístiques, és molt probable que hagués fracassat en el seu intent i que aquest interessantíssim testimoniatge de la presència del català entre els zíngars que viuen a França mai no hagués pogut veure la llum. Un xic paradoxalment, allò que ens ofereix l'autor de manera indirecta, després d'una reelaboració tal vegada poc ortodoxa, però obtingut gràcies a l'espontaneïtat dels seus interlocutors és més, moltíssim més del que ens podria oferir si el treball s'hagués fet seguint allò que aconsellaria qualsevol manual sobre lingüística de camp. És una situació en què ens hem trobat sovint els que hem volgut recopilar dades sobre el caló català. Això no treu que, en aquells casos que —em consta— l'autor ha pogut obtenir enregistraments sonors de les converses, hauria estat oportú que ens hagués ofert, ni que fos en un apèndix, una transcripció acurada de les parles dels seus interlocutors.

El llibre de Casanova està organitzat en 33 capítols. Aquests apareixen agrupats en tres grans parts més un annex, però, atenant al contingut, crec que podríem parlar més aviat de tres blocs: un primer (capítols 1-6) de caire introductori sobre els gitanos i la seva dispersió per Europa, amb particular atenció a Espanya i França; un segon (capítols 7-9) sobre els gitanos catalans a França a l'actualitat, amb una descripció sobre la llengua i els costums a partir del treball de camp realitzat per l'autor, combinat amb altres fonts; i un tercer bloc de "relats de viatge" (capítols 10-30), parts segona i tercera en l'organització que ha donat l'autor a l'índex, ço és, la narració de les visites realitzades als gitanos esparsos per França, complementada també amb les informacions recollides a Catalunya, sens dubte la part més interessant i atractiva de tot el llibre. L'annex (capítols 31-33) és una detallada recopilació d'informació genealògica dels cognoms gitanos.

El llibre supera les 700 pàgines i hom té la impressió que podria haver estat alleugerit sense que el contingut se'n ressentís. En el cas de l'aquí anomenat primer bloc hi ha al meu parer una tendència excessiva a citar literalment paràgrafs d'altres obres quan en moltes ocasions s'hauria pogut parafrasejar i resumir el text citat. Quant al segon bloc, aquest es nodreix, com s'ha dit, de les informacions recollides en els viatges per França de l'autor. Això fa que sovint es repeteixin els mateixos textos en ambdós blocs, produint una sensació de *déjà vu* en llegir els relats de viatge. Potser hauria estat més àgil traslladar aquest bloc a continuació dels relats de viatge i convertir-lo en una síntesi final més condensada, sense necessitat de reproduir fil per randa els textos dels relats.

Una de les grans contribucions del treball de camp d'Eugeni Casanova és la d'haver trobat a França gitanos que parlen català occidental i haver esbrinat quins són els seus orígens. És un punt en el que caldria seguir treballant, sobretot per aclarir les possibles interferències amb els parlars d'Aragó, que queden un xic difuminades en el llibre.

Com es pot imaginar si es coneix alguna cosa de les meves pròpies investigacions, en tenir aquest llibre a la mà m'hi he abocat amb impaciència per cercar què podia trobar-s'hi sobre el caló català. El balanç és força decebedor: la primera impressió que hom extreu d'aquests relats de viatge és que, amb comptades excepcions, el caló català ha desaparegut de l'escena. Un dels gitanos d'origen català entrevistats, Michael Mathieu, de Montpeller, dona una raó per a aquesta desaparició que seria fàcil de subscriure per qualsevol estudiós del caló: «Aquí si parlem català els païos se comprenen pas, donc sem pas obligats a parlar caló, me a Barcelona, els païos parlen català, com ho fan perquè no els compreguin? Si tu parles caló, tots els païos te comprenen... Donc per io era normal que ellus parlin més caló que nusaltrus» (p. 355-356). De tota manera, em pregunto si realment la pèrdua del caló entre els gitanos catalans que viuen fora de l'àmbit lingüístic català és tan acusada com aquest llibre fa pensar. Primera-

ment, l'autor no sempre pregunta —almenys a les converses recollides als relats de viatge— pel caló als seus entrevistats. Segonament, els qui hem fet treball de camp sobre caló sabem que el procés d'obtenció de mots sovint és lent i un xic feixuc: els informants semblen d'entrada saber-ne molt poc, però amb paciència van sorgint formes, com a conseqüència d'un coneixement molt passiu i en ocasions llunyà del lèxic gitano. Del que es publica al llibre no es dedueix que s'hagi fet aquesta feina, ni tan sols amb aquells pocs interlocutors que sí que són capaços de donar mots en caló. Cas que el Dr. Casanova hagi pogut obtenir més formes i només n'hagi seleccionat algunes per al seu llibre —cosa perfectament comprensible—, seria una excel·lent contribució al nostre coneixement del romaní ibèric que les edités en un treball específicament dedicat al tema.

Heus ací algunes notes de lectura, centrades sobretot en qüestions lingüístiques romanís, que són les que puc jutjar amb un cert criteri:

p. 21. L'autor assenyala que Bernard Leblon és «l'iniciador de la gitanologia a Espanya». Sense restar cap mèrit al gran estudiós francès, autor d'obres imprescindibles com ara *Les gitans d'Espagne* o *Les gitans dans la littérature espagnole* i que ha desenvolupat la seva tasca a França, els estudis gitano-lògics espanyols han tingut altres conreadors anteriors, com ara Carlos Clavería o María Helena Sánchez Ortega.

p. 31. L'autor sembla donar per bona la vella associació entre el nom *sinto*, plural *sinti* amb què són coneguts els gitanos alemanys i el nom del riu Sind (l'Índus) de l'Índia. Aquesta associació és enormement problemàtica. No és aquest lloc per entrar en una discussió detallada, però n'hi hauria prou recordant que el tipus de flexió *sinto*, *sinti* fa difícil de pensar que el mot es remunti al lèxic patrimonial romaní d'origen indi, ja que aquest tipus és el propi dels préstecs que els dialectes romanís han incorporat un cop a Europa.

p. 33. Entre els mots romanís d'origen persa s'esmenta *mol* 'vi', quan en realitat és d'origen indi (pràcrit i sànscrit *madhu*-).

p. 33. En parlar del dialecte romaní de Gal·les es diu que era un parlar més genuí «que mantenia fins i tot les declinacions de la llengua original neolíndia». Això no és ni de bon tros exclusiu d'aquest dialecte. En realitat, aquesta genuïtat i aquesta conservació de la gramàtica romaní se sol remarcar en relació només a l'anomenat angloromaní, el dialecte dels gitanos anglesos, que és una variant pararomaní on la morfosintaxi romaní originària ha estat substituïda per l'anglesa.

p. 33-34. Tota l'explicació de les llengües gitanes (*lato sensu*) és una mica confusa, ja que es presenten teories classificatòries diferents sense posar-les en relació quan en realitat s'està parlant del mateix. Actualment hi ha un consens entre els lingüistes en què hem de partir dels *ḍombā*- una casta índia de músics i dansaires. Serien ells qui havien sortit de l'Índia en direcció cap a Occident i s'haurien diversificat en tres branques: els *dom* o gitanos de Síria i Palestina, parlants de domari, els *lom* o gitanos d'Armènia, parlants de lomavren i els *rrom* o gitanos europeus, parlants de romaní. Com pot veure's, tant els noms dels pobles com els de llurs llengües deriven etimològicament —i de manera totalment regular— d'aquest nom originari *ḍomba*-. Quant a la distinció entre dialectes *phen* i *ben* proposada per Sampson, és simplement un intent d'articular dialectalment aquestes parles: per Sampson, el domari s'hauria separat del tronc comú quan romaní i lomavren encara constituïen un grup no diferenciat. Sampson va usar com a etiqueta el mot per a 'germana', *ben* en domari, *phen* en lomavren i romaní, per distingir doncs entre domari d'una banda i lomavren i romaní de l'altra. És cert, com assenyala l'autor (p. 34), que els parlants de domari han estat poc estudiats. Per sort comptem amb una obra recent, fruit d'anys de treball de camp amb parlants de domari, que descriu la seva llengua (Matras 2012).

p. 35. La forma *graslit* per a 'cavall' que segons l'autor dona MacRitchie (1888) és en realitat *grasht*.

p. 33-36. Se citen una sèrie de paraules romanís, intercalant-hi en ocasions formes calós recollides per l'autor. És evident que les formes procedeixen de fonts diverses ja que no hi ha cap coherència gràfica. Per exemple, en *cekat* 'front' la *c* inicial sembla estar representant l'africada palatoalveolar sorda (*č* en el sistema habitual de transcripció del romaní, equivalent al català <tx>), però en *camla* està representant l'africada dental /ts/ —que en la transcripció habitual del romaní és *c*). Igualment és inhabitual

una grafia com *menghin*. Si aquí <gh> està representant simplement /g/, caldria escriure *mengin*. Si està representant alguna mena de palatalització o assibllació caldria emprar les notacions usuals a la bibliografia especialitzada (*gj, z, ź, dz, dž...*) segons de quin so concret es tracti.

p. 40. S'indica que la llengua romaní va incorporar paraules de l'hongarès a finals del segle XIV, abans del seu flux cap a zones més occidentals. El cert és que aquesta és una afirmació massa genèrica: no tots els dialectes romanís van incorporar elements lèxics d'origen hongarès. La influència de l'hongarès se cenyeix als dialectes centrals i a aquella part dels dialectes vllax en contacte amb ell. En altres dialectes, entre ells els dialectes romanís ibèrics, no hi ha cap traça clara de lèxic d'origen hongarès.

De l'aquí anomenat primer bloc, de caire introductori i basat en gran mesura en estudis anteriors, el capítol 6 (p. 153-171) és sense dubte el més suggeridor: si el que trobem actualment a França —ens diu Casanova— són gitanos catalans que venen de la Península Ibèrica, senti que venen d'Alemanya i del Piemont, manuiques que parlen un dialecte molt semblant als dels sinti, ple de germanismes i els rom que han vingut d'Europa oriental en anys recents, ¿on són els zíngars autòctons documentats a França ja al segle XV? L'escassa sensibilitat d'autors com De Vaux de Foletier a l'hora de filar prim amb les identitats ètniques i lingüístiques ha fet que hom contemplés els gitanos catalans i d'altres zíngars d'origen forà sota l'etiqueta de zíngars francesos. És una qüestió oberta, però és probable que aquells zíngars que arribaren al segle XV a França hagin desaparegut totalment.

p. 231. L'autor sembla donar per bona la fantasiosa i esbojarrada etimologia que veu en el mot per 'Déu' en caló català, *Rut-da-Bel, Rut-de-bel*, un significat que denotaria una certa cosmogonia: «*Rut* és llum i *Bel* seria l'univers, segons alguns autors, o l'antiga divinitat semítica Baal, segons apreciació de Jaubert de Réart». En realitat, /ruddəbél/, molt ben documentat en caló català al llarg del temps, ha sorgit de la fusió del pronom possessiu de primera persona *m(i)ro* i el mot romaní per 'Déu', *devel: mro + devel* 'el meu Déu' > /ruddəbél/, amb reforçament de *d* i adaptació del vocalisme a la pronúncia del català central.

Les informacions noves sobre caló no són molt nombroses, però algunes d'aquestes tenen un interès particular:

p. 276 = p. 603-604: *por* [por] 'ventre'. En Escudero/Adiego només havíem documentat una estranya variant *pok*, quan la forma que caldria esperar, d'acord amb el romaní comú *porr*, és la que recull l'autor. Curiosament, a la documentació del segle XIX sembla existir aquesta mateixa dualitat: tenim *pohh* i tenim *pport, port* (vegeu Ackerley 1914, s. v. *por*).

fbidem bucó 'estòmec'. No hi és a Escudero/Adiego, però sí a Vallmitjana (1908): *bucó* 'fetge'. De fet, 'fetge' és el significat originari del mot romaní (*bukó*).

fbidem mortxi 'pell'. És a Vallmitjana (1908): *mutcí* 'pell'. El mot ve del romaní comú *morthi* 'pell'. Josep Giménez, el gitano que dona la forma *mortxi*, és nat a Tremp, cosa que quadra molt bé amb la conservació del timbre *o*, enfront de la pronúncia barcelonina amb *u* dels gitanos barcelonins que ens transmeté Vallmitjana. Resulta igualment interessant que Josep Giménez ens doni el terme en referència específica a la pell del gat que, segons ell, els gitanos menjaven després de rascar-la i que «deien que del gat ere lo millor» (p. 603). És inevitable recordar en aquest sentit la cançó que a la novel·la *Sota Monjuïc*, de Vallmitjana, interpreta un gitano acompanyant-se a la guitarra (Vallmitjana 1908: 183) i on el mot és igualment usat en referència a la pell d'aquest felí:

De la mutzí d'un aranyí
van nyisquerbar un diculó;
un busnó en diquelava
panant: Quin sambambanó!

(Traducció del propi Vallmitjana: «De la pell d'un gat / ne varen treure un mocador. Un home s'ho mirava, / dient: Que és bonic!»).

Per altra banda, l'ús del gat com a aliment pot explicar que, d'acord amb les meves pròpies fonts, en el caló d'Aragó 'gat' és digui *jabén*, que prové del mot romaní *xabén*, que significa 'menja, aliment' (del verb *xa-* 'menjar').

p. 356. Parlant de la pràctica de fugir per casar-se, Michael Mathieu diu que es fa «perquè tenen pas saus per fer un casament, que pot valdre set o vuit mil euros i encara era pas couche». L'autor no comenta res del darrer mot i per tant no sabem com l'interpreta, tot i que la grafia faria pensar en un mot francès. Vist el context, on el significat 'car' és el més lògic, es tracta sens dubte del mot gitano *kuč* (< romaní comú *kuč*), atestat a Perpinyà (vegeu Escudero/Adiego 2001, s. v.). La grafia emprada no permet aclarir si el so final és aquí *š* o *č*. Vist aquest nou testimoniatge, però, podríem preguntar-nos si aquest mot és genuïnament caló català o és un préstec del manuíx, el dialecte romaní de molts zíngars francesos, atès que la forma només ha estat documentada a França. El mot en manuíx és igualment *kuč* (Valet 1986, s. v.).

p. 358. El mateix Michael Mathieu dona algunes formes pròpies de la llengua gitana catalana. La immensa majoria són mots del caló català, sens dubte: *pestanyí* 'policia', *mol* 'vi', *querre* (que cal interpretar com /ker/) 'casa', *txavó* 'noi', *busnó*, *busní* 'paio, paia', *mangar* 'demanar' (no en dona el significat), *txurar* 'robar' (no en dona el significat), *diquel* 'veu, mira' (no en dona el significat; esperaríem més aviat *diquela* o *diquelar*), *marar* 'pegar', *nac* 'nas', *acais* 'ulls', *bal* 'cabells', *juquel* (/džukél/ o /žukél/?) 'gos', *grast* 'cavall'. Resulten estranys *matura* 'cotxe' (sembla venir del gal·licisme *vatura*), *beigi* 'policia' (de la qual Mathieu diu que és pròpia dels gitanos de Montpeller i que és d'origen romanès) i *la bió* 'el gat' (les formes atestades en caló català per a 'gat' són /ərənji/ i /mərəkúra/, vid. Escudero/Adiego 2001).

Resulta també sorprenent que Mathieu doni per a 'menjar' el mot "*txalar* (pronuncia *djalá*)" (íbidem). Ha de ser una confusió del propi Mathieu o de l'autor del llibre entre el verb /xəlá/ (variant /xəljá/) 'menjar' (< romaní comú *xa-*, d'on ve el català col·loquial [x]alar) i el verb /əndžəlá/ 'anar' (< romaní comú *dža-*).

p. 381. El Paio Baptiste, d'Alès, dona també algunes informacions interessants, tot i que minses, sobre el caló. A part de l'esmentada *pestanyí*, esmenta els mots *mas* 'carn', *manró* 'pa' i *kulai* 'patró, amo'. Aquesta darrera forma és interessant perquè etimològicament calia esperar una [x] inicial (romaní comú *xulaj*), però, com en altres casos documentats, i com és habitual en l'adaptació popular del so [x] en català, hi trobem l'oclusiva velar sorda [k]. El Paio Baptiste i un altre informant que hi participa a la conversa semblen haver perdut el mot del caló català per a 'ulls', ja que només són capaços de donar formes del caló espanyol (*sacai*) o d'altres dialectes romanís (*yakà*, atribuït als *voyageurs* i que pot ser perfectament manuíx, cf. Valet 1986 s. v.).

p. 454. Una de les formes més notables del caló català que pot trobar-se en el llibre sembla haver passat totalment desapercibuda a l'autor. Parlant del pare d'un interlocutor gitano, diu que «en realitat se cardava Auguste-Baptiste Dominique». Casanova aclareix: «és el primer cop que sento *cardar* per 'cridar', que és el mot que molts gitanos fan servir per 'deia', perquè el francès *appeler* no distingeix els dos matisos». No tinc constància que existeixi en cap dialecte català una variant *cardar* de *cridar*. Crec que és una millor explicació pensar que ens trobem davant d'un mot caló emparentat amb el romaní *akhar-el* 'cridar', participi *akhardó* 'anomenat', forma mitja *akhardol* 'dir-se, anomenar-se'. No estava documentat en caló català fins ara i en caló espanyol només el coneixíem pels diccionaris del segle XIX (*acabar* "llamar"), no sempre fiables. Així doncs, aquí tenim *s'acardava* 'es deia'.

p. 455. Resulta una agradable sorpresa trobar-se amb el mot *quiral* per 'formatge' (< romaní comú *khiral*). Que jo sàpiga, és la primera vegada que el podem documentar en caló català.

p. 524. Mílio Escuder, del barri de Sant Jaume de Perpinyà cita, si no m'erroro, l'única cançó de tot el llibre on apareixen mots gitanos, barrejats amb el castellà:

A la orillita del río
Me encuentré un *balichó* ('porc')
Que me desía, desía
Caladme (*per* Jaladme 'mengeu-me'), que soy lachó ('bo')

Ha de ser sens dubte una cançó genuïna i molt antiga, ja que mostra clares reminiscències d'una de les "rimes de gitanos" que George Borrow va recollir al Sud d'Espanya i va incloure al seu llibre *The Zinçali* (Borrow 1841, II:14):

Por aquel luchipen abajo
 Abillela un balichoró,
 Abillela a goli goli:
 Ustilame, caloró.

(«Per aquell pendent avall / ve un porquet / ve cridant i cridant / agafa'm, gitanet»)

p. 584. «Hi havia els cavalls, les fires, les bestis...» La forma *bestis* és també caló. La tenim ben documentada en caló espanyol tot i que sol ser una forma que, com en aquest cas, pot passar desapercibuda per la seva similitud amb el català *bèsties* o el castellà *bestias*. De fet, ens trobem sens dubte davant d'un préstec antic d'alguna llengua romànica als calós ibèrics. La seva antigor es pot establir tant per la terminació (darrera *-is* s'amaga *-i*, la marca de plural romaní per als préstecs europeus) com pel fet que en caló espanyol el mot ens apareix amb fenòmens de reforçament pel mig: jo he recollit entre gitanos andalusos variants com ara *la(s) pe(s)ti(s)* o *lambe(s)ti(s)*. Aquesta reforçament significa que el mot ha estat incorporat de temps a la llengua. De fet, trobem ja *las pestis* a una carta que un gitano de Còrdova, Antonio Salazar, va enviar a George Borrow l'any 1837 i que Dora Yates va recuperar i publicar (Yates 1955).

p. 592. Un manuíx, Louis Hauffmann, compara algunes formes del caló català amb el manuíx. Malauradament, en el cas de les formes més interessants, els mots per 'ulls' i 'dents', les formes que dona són poc clares: afirma que són iguals en els dos dialectes i que es tracta de *iacà* i *danti*, respectivament. Cap de les formes que tenim documentades fins ara en caló català per a una i altra paraula, però, es correspon amb les que ell dona. En el cas d' 'ulls', Jaubert de Réart (1835) donava *uyak*, pl. *uyaks*. A Escudero/Adiego (2001) enregistràvem sg. /uxaj/, plural /uxás/. Jo he recollit /əkáj/, pl. /əkájs/ a Hostafrancs. Pel que fa a 'dents', no la tenim documentada modernament. Jaubert de Réart (1835) dona *dane*, molt ambigua (/dánəl, /dán/ o /dəné/?). En manuíx, 'ulls' i 'dents' són *iaka* i *dant* (Valet 1986), i és possible, doncs, que l'informant manuíx hagi donat simplement les formes d'aquest dialecte romaní i cregui que en caló són idèntiques.

p. 597. L'autor reproduceix un bon grapat de paraules que li dona José Giménez, de Montalbán. Aquest home té uns orígens i una formació que sembla reflectir-se en el vocabulari que facilita: s'expressa en castellà, el seu pare és de Tremp, la mare, espanyola i ell coneix la traducció feta per George Borrow de l'Evangeli de Lluc al caló espanyol (Casanova parla de "la Bíblia", però només aquest llibre del Nou Testament fou traduït —dues vegades— pel missioner anglès, Borrow 1836, 1872). El resultat és una llista de mots d'especial interès per a l'estudi dels calós ibèrics però on resulta difícil discernir què és caló català, què pot ser caló espanyol i què pot venir d'un coneixement llibresc del caló a través de l'obra de Borrow i —possiblement— de la lexicografia gitano-espanyola del segle XIX. Deutora d'aquesta última, molt dubtosa tradició és, evidentment, *txabisperó* [sic] 'Espíritu Santo' (en realitat *chanisperó* que vol dir, d'acord amb l'esmentada tradició, només 'esperit'; 'Espirit Sant' és *chanisperó majaró*). En canvi, són mots segurs del caló català *larat* (en realitat l'/ərátl/ 'sang' (romaní comú *rat*; absent a Escudero/Adiego però documentada a les fonts decimonòniques del caló català, vegeu Ackersley 1914 s. v. *rat*) o *bukdà* 'porta' sens dubte per /buddál/ < romaní comú *vudar*, cf. Escudero/Adiego (2001), s. v. Formes com *txut* 'llet' o *txet* 'oli' (< romaní comú *thud*, *dzet*) combinen el tractament del caló espanyol *th*, *dz* > ħ amb el final consonàntic típic del caló català (en caló espanyol tenim *chuti*, *chete*). *Malundebel* és sens dubte una deformació d' (*a*)*maró devel*, literalment 'el nostre Déu', d'aspecte igualment híbrid, però genuïna. Igualment genuïna podria ser *parranyós* 'los abuelos', que recorda *paruñó* 'avi', present a diccionaris gitanos del segle XIX però recollida modernament entre els gitanos de Logronyo (Montoya/Gabarrí 2010). Em resulta sospitosa *patolés* "siervo de Dios"; aquest significat tan especialitzat i de caire religiós fa pensar en les fonts del caló espanyol del XIX, però només hi he trobat *patulé* 'pastor'. ¿És el mateix José Giménez qui, partint de 'pastor', ha conferit al mot aquest significat religiós 'pastor (evangèlic)' = "siervo de Dios"? No m'estranyaria, ja que ell diu que havia de traduir la Bíblia al caló amb un altre gitano, empresa que es veié frustrada. En definitiva, José Giménez, en haver tingut accés al molt poc fiable corpus lèxic del caló espanyol publicat al segle XIX i reeditat i plagiat al

llarg del xx, esdevé ell mateix, per desgràcia, una font igualment dubtosa. Només una conversa molt més aprofundida podria permetre separar el gra de la palla i posar en valor el seu indiscutible coneixement dels autèntics parlars gitanos.

No voldria cansar els lectors amb altres observacions, encara més especialitzades i d'interès relatiu per a qui no es dedica a la llengua gitana. Com a conclusió, més enllà de les observacions crítiques sobre el tractament de les dades lingüístiques i l'estructura de l'obra que m'he permès de formular, cal agrair molt efusivament a Eugeni Casanova que ens hagi fet conèixer una rica realitat lingüística fins ara invisible i que s'escau fora dels límits del català. Una realitat en la qual la nostra llengua fa un paper insòlit: dota una part molt important dels gitanos de França d'una identitat catalana i gitana alhora. Tant de bo continuï essent així malgrat la pressió de la llengua majoritària.

Ignasi ADIEGO
Universitat de Barcelona

Referències bibliogràfiques

- ACKERLEY, F. G. (1914): «The Romani Speech of Catalonia», *Journal of the Gypsy Lore Society*, New Series, 8, p. 99-140.
- BORROW, G. (1837): *Embéo e Majaró Lucas*, s. l.
- BORROW, G. (1872): *Criscode e Majaró Lucas*. Lundra.
- BORROW, G. (1841): *The Zincali. An account of the Gypsies of Spain*. London: John Murray.
- ESCUADERO, J. P. (2004): *Les gitans catalans et leur langue. Une étude réalisée à Perpignan*. Perpignan: Éditions de la Tour Gile.
- ESCUADERO, J. P. / ADIEGO, I. X. (2001): «Vocabulari del kalò català», *I Tchatchipen* 33, p. 4-30.
- JAUBERT DE RÉART, J. (1835): «Essai sur le langage des bohémiens», *Le Publicateur du Département des Pyrénées-Orientales* 1835, 78, 110, 122-123, 134-135, 146-147, 151-152, 178-179, 186-187.
- KNAPP, W. I. (1899): *Life, writings, and correspondence of George Borrow*, vol. I. London: John Murray.
- MACRITCHIE, D. (1888): «The Gypsies of Catalonia», *Journal of the Gypsy Lore Society*, 1.1, p. 35-45.
- MATRAS, Y. (2012): *A grammar of Domari*. Berlin; Boston: Walter de Gruyter.
- MONTOYA, J. C. / GABARRI, I. (2010): *La lengua romaní en España desde el siglo xviii hasta nuestros días*. Madrid/Logroño: edició dels autors.
- WEBSTER, W. (1889): «Stray notes on George Borrow's life in Spain», *Journal of the Gypsy Lore Society*, 1.3, p. 150-153.
- VALET, J. (1986): *Vocabulaire des Manouches d'Auvergne*, 2e édition. Clermont-Ferrand: edició de l'autor.
- J. V[allmitjana] Colominas (1908): *Sota Montjuic. Novela*. Barcelona: L'Avenc.
- YATES, D. (1955): «The Letter from the Gypsy of Cordova to George Borrow», *Journal of the Gypsy Lore Society*, Third Series, 34, p. 58-62.

CLAVERÍA NADAL, Gloria (2016): *De vacunar a dictaminar: la lexicografía académica decimonónica y el neologismo*. Madrid / Frankfurt: Iberoamericana / Vervuert (Lingüística Iberoamericana, 61), 324 p.

Pierre Swiggers definí la historiografia lingüística com «el estudi (sistemàtic i crític) de la producció i evolució de les idees lingüístiques, proposades per "actants", que estan en interacció entre sí i amb un context socio-cultural i polític i que estan en relació amb el seu passat científic i